

ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ ВІРМЕНСЬКИХ КОЛОНІЙ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ РУСІ В ІСТОРІОГРАФІЇ 1840-х РОКІВ

В статті досліджується питання як виникнення вірменських колоній в середньовічній Русі розглядалось в історичних працях, виданих у 1840-х роках Александром Пшездзецьким, Діонісієм Зубрицьким та Францішком Ксаверієм Абгаро-Захаріасевичем. В статті порівнюються два підходи – критичний та панегіричний/апологетичний – обумовлені різними соціокультурними та політичними контекстами. В статті розглянуто питання як ці контексти вплинули на ставлення до джерел, особливо до так званої «грамоти 1062 року князя Федора Дмитровича», як до автентичних чи підробних.

Ключові слова: *критичний підхід, панегіричний/апологетичний підхід, джерелознавча критика, вірменська міграція, середньовічна Русь.*

Одним з найбільш суперечливих моментів у дослідженні історії вірменської діаспори на українських землях є питання виникнення вірменських колоній¹. В цій статті ми розглянемо формування двох підходів до цієї проблеми у 1840-х роках. Більшість наступних дослідників, які торкались проблеми міграції вірмен на землі середньовічної Русі, схилились до одного з цих підходів – критичного та панегіричного/апологетичного. Тому важливо з'ясувати контекст та соціальну мотивацію, які вплинули на вибір авторами того чи того підходу.

* Осіпян Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

В центрі дискусії була і залишається грамота руського князя Федора Дмитровича, якою він 1062 р. запрошував вірмен на військову допомогу і дозволяв оселитися у своїх володіннях. Вже у першій половині XIX ст. висловлювались припущення, що грамота є підробкою. Ярослав Дашкевич обґрунтував цю тезу у спеціальній статті 1962 р.² Ти не менш, посилання на «грамоту 1062 р.» і далі з'являються в наукових, науково-популярних та краєзнавчих публікаціях³. Автори публікацій, яких можна віднести до панегіричного/апологетичного підходу, посилалися на «грамоту 1062 р.» як на автентичне джерело. Ті ж, хто дотримувався критичного підходу, вказували на неавтентичність «грамоти 1062 р.» або взагалі ігнорували її.

У 1840-х роках критичного підходу дотримувались Александр Пшездзецький (Aleksander Przedzicki) та Діонісій Зубрицький (Dionizy Zubrzycki).

Александр Пшездзецький (1814–1876), польський аристократ уродженець Поділля, 1839 р. здійснив подорож по Поділля та Волині і 1841 р. видав двотомний твір «Поділля, Волинь, Україна. Образи місцевостей і епох»⁴. У передньому слові Пшездзецький зазначив, що вважає за потрібне скласти туристичний⁵ путівник по цих місцевостях, оскільки його земляки не приділяють належної уваги рідному краю: «Гарні види не пробуджують зацікавлення, бо кожен має їх у себе; а про руїни, так ретельно вивчені за кордоном і, скажу так, до останньої цеглинка описані, у нас ніхто не питає»⁶. Втім, путівник Пшездзецького не був аматорським описом подорожі. Пшездзецький був високоосвіченою людиною. 1831 р. він закінчив Крем'янецький ліцей, а у 1833–1834 рр. навчався у Берлінському університеті. 1834 р. прийнятий на службу до Санкт-Петербурга в секретаріат у справах Королівства Польського. 1839 р. Пшездзецький був переведений на службу до канцелярії Київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова. За дорученням генерал-губернатора він збирав статистичні відомості у Подільській та Волинській губерніях. 1842 р. заснував бібліотеку у власному маєтку в Чорному Острові. Пшездзецький був одним з видатних польських археографів свого часу. У 1846–1849 рр. він здійснив подорож до Німеччини, Франції, Швейцарії та Італії, де

в архівах та бібліотеках збирав джерела з історії Польщі. За результатами подорожі Пшездзецький видав бібліографічний довідник 1850 р. В наступних роках він опублікував чимало джерел з історії Польщі XIV–XVI ст., зокрема, 1862 р. видав «Хроніку» Вінцентія Кадлубка, а 1867–1870 рр. – перший повний польський переклад «Історії Польщі» Яна Длугоша. Отже, «Поділля, Волинь, Україна» були своєрідною пробою пера майбутнього історика. У вступі він зазначив, що працював у публічних, приватних та костельних архівах та бібліотеках. Чимало з цих джерел Пшездзецький опублікував у книзі.

Описуючи Кам'янець, Пшездзецький чималу увагу присвятив вірменам. Про їх поселення в цих краях він написав таке: «Міщани кам'янецькі були почасти русини, почасти поляки, почасти вірмени. Близько 1200 року намножилося це азійське плем'я на Поділлі, на Русі і на Волині. Вже Лев, князь Галицький, звабив вірмен до новозаснованого міста Львова, а Казимир Великий, король польський, ставши господарем Русі, гарантував львівським вірменам права і свободи, надані їм у (їх) власній країні християнськими князями Іоаном та Теофілом⁷. Ті самі права польські королі пізніше підтвердили кам'янецьким вірменам⁸. Отже, запрошення вірмен на Русь Пшездзецький прив'язав до особи князя Льва Даниловича. Умовне датування переселення вірмен – 1200 р. – дослідник, скоріше за все, запозичив з чотиритомного геральдичного збірника «Корона Польська» (1728) Каспера Несецького⁹. Пшездзецький з 1847 р. був членом Герольдії Королівства Польського, отже, добре знався на геральдичній літературі.

Пшездзецький не знав, або навмисно проігнорував як недостовірну, версію про «запрошення» вірмен «князем Федором» 1062 р. Більш того, Пшездзецький фактично відокремлює у часі та обставинах поселення вірмен у Львові та Кам'янці. Він пише, що останні отримали права від подільських князів (Коріатовичів): «Вірмени мали права, надані їм князями подільськими, та права і привілеї від Владислава Ягелла, які Владислав Варненьчик затвердив»¹⁰. При цьому Пшездзецький посилається на згадку цих привілеїв у грамоті Яна з Чижова, краківського каштеляна і старости, королівського намісника Поділля, виданій

кам'янецьким вірменам 1443 р. Пшездзецький знайшов оригінал грамоти в архіві кам'янецького магістрату і навів її текст у своїй книзі¹¹. Він також видав латинський переклад вірменського запису у богослужбовій книзі, яка зберігалася у вірменській церкві Кам'янця. Запис повідомляв, що книгу було переписано 1349 р. священником Степаном у кримському місті Сурхаті (Солхат – Старий Крим). Через сорок п'ять років (тобто 1394 р.) книгу придбав кам'янецький вірменин Сінан, син Кутлубея, і 15 серпня 1398 р. подарував вірменській церкві св.Миколи, яку збудував власним коштом у Кам'янці, а грамота фундації цієї церкви зберігається в кам'янецькому магістраті¹². Пшездзецький зазначив, що це «найдавніше свідчення про побут вірмен у Кам'янці»¹³. Таким чином, Пшездзецький робив висновки на підставі наявних джерел, щодо автентичності яких він не мав сумнівів. Це схиляє нас до думки, що дослідник свідомо проігнорував «грамоту князя Федора від 1062 р.» як неавтентичну.

Діонісій Зубрицький (Dionizy Zubrzycki) (1777–1862) походив з галицької шляхти. Протягом життя служив дрібним чиновником на різних посадах. З 1829 р. був співробітником Ставропігійського Інституту у Львові, архів якого він впорядкував. Відтоді Зубрицький розпочав свої історичні студії з історії Галицької Русі¹⁴. За політичними переконаннями – русофіл: вважав, що галицькі русини є частиною великого руського народу¹⁵. Активно співробітничав з науковими установами Російської імперії – Товариством історії та старожитностей російських (Москва), Археографічною комісією при Міністерстві народної освіти (Петербург) та Київською тимчасовою комісією для розбору давніх актів. Ця співпраця особливо пожвавилась після зустрічі Зубрицького з професором Московського університету Михайлом Погодіним у Львові 1842 р. Кілька статей та книг Зубрицького були перекладені російською та опубліковані в Росії¹⁶. 1855 р. Зубрицький отримав диплом на звання члена Імператорської Академії наук.

Зубрицький активно займався археографічною роботою – знаходив і копіював середньовічні грамоти, частина яких була опублікована в археографічних виданнях Російської імперії. На прохання Львівського магістрату у 1838–1839 рр. впорядкував

міський архів. Результатом цієї археографічної роботи стала книга «Хроніка міста Львова» (Львів, 1844). За цю книгу Зубрицький 1846 р. отримав золоту медаль від Археографічної комісії і був обраний почесним членом Товариством історії та старожитностей російських. Зубрицький ставив собі за мету довести, що саме «слов'яноруський народ» (а не поляки) був і є корінним населенням в Галичині та у Львові. У «Хроніці міста Львова» він не втрачав жодної можливості саркастично висловитися на адресу польської політичної культури раннього нового часу, навести приклади протизаконних дій та аморальної поведінки шляхти та жовнірів. Зубрицький не шкодував інвектив на адресу католицького духовенства та міського патриціату, які всіляко утискали міщан-русинів та інших некатоликів (хоча по відношенню до євреїв Зубрицький вважав обґрунтованими обмеження їх економічної діяльності). Хоча Зубрицький обрав для свого дослідження форму хроніки, так само, як це зробив Ю.-Б. Зиморович у «Потрійному Львові» 1660-х, Зубрицький де тільки міг критикував Зиморовича та спростовував деякі його твердження. Зиморович намагався глорифікувати минуле Львова, представити його історію як поступальний розвиток від напівварварського містечка, заселеного русинами, до економічного, релігійного та культурного центру «Русі» (в ранньомодерному розумінні цього терміну). Зиморович всіляко підкреслював провідну роль німецького та польського патриціату в розвитку міста і не приховував свого ксенофобського ставлення до всіх інших етно-конфесійних груп городян. При цьому, як правило, у своєму творі Зиморович намагався оминати багато конфліктних епізодів або применшити їх значення в історії міста. Зубрицький, навпаки, підкреслював наростання нетерпимості та напруги у Львові, та зростання зневажливого ставлення правлячої верхівки Речі Посполитої до міст і міщанства.

Зубрицький перший серед відомих дослідників, хто вважав, що саме торгівля була причиною міграції вірмен до Львова. Розглядаючи події 1630 р., зокрема нав'язування унії львівським вірменам єпископом Н. Торосовичем, Зубрицький дуже стисло написав про те, як вірмени опинилися у Львові: «Відомо, що від

давніх часів мешкали тут завдяки своїй вправності у торгових справах, подібно як і підприємливі німці, руськими князями впроваджені вірмени. Сповідували свою віру, відмінну від Римського костюлу, мали тут свої церкви і свого єпископа, який підпорядковувався вірменському патріарху, що мешкав в Ечміадзіні в Персії»¹⁷. Отже, предки вірмен були купцями, а не аристократами та вояками.

Оскільки Зубрицький скептично ставився до багатьох тверджень Зиморовича у його «Потрійному Львові», не дивно, що він також проігнорував розлогу, але заплутану версію Зиморовича про те, яким чином вірмени опинилися у Львові. Навпаки, заселення Львова Зубрицький намагався вмістити в порівняльний контекст. По-перше, він підкреслював, що німці, вірмени, навіть татари, які оселялися у Львові, були купцями та ремісниками, а не вояками. По-друге, він порівнював Львів з іншими містами Галичини та Волині, вказуючи, що руські князі впроваджували переселенців для розвитку міст. Зубрицький заперечив твердження Зиморовича, що король Казимир III у 1340 р. нібито оселив у Львові своїх вояків-німців. На думку Зубрицького, німці тут мешкали ще до завоювання і були купцями та ремісниками. На Русь німці були запрошені руськими правителями, так само, як це було у Володимирі та Луцьку: «Впроваджені були подібно до того, як вірмени, караїми і татари ще князями руськими, ще перед тим, як поляки опанували цей край»¹⁸. Більш того, Зубрицький підкреслив, що вірмени не були католиками, коли осіли у Львові. В даному випадку, Зубрицький заперечив твердження, поширювані сучасним йому вірмено-католицьким кліром (див. нижче).

Перший серед інших дослідників, Зубрицький згадав про «грамоту 1062 р.» не в XI ст., а тоді, коли її було вперше використано під час судового процесу – 1654 р. Зубрицький зазначив, що у королівському надворному суді львівські вірмени серед інших показали «руський привілей князя Дмитра пожалований їм 1062 р.», коли їх запросили на Русь у кількості значного війська, і навів відповідний уривок з декрету Яна Казимира 1654 р.¹⁹ Втім, дослідник чітко сформулював свою позицію, щодо цього документу: «Цей привілей при сучасному

висвітленні руської історії можемо сміливо вважати сфабрикованим»²⁰. Твердження Зубрицького, ймовірно, слід розуміти таким чином, що ми тепер добре знаємо історію Русі, зокрема, що в XI ст. не було такого князя і запрошення «вірменського війська» не зафіксоване в жодному тогочасному джерелі.

Власну гіпотезу щодо переселення вірмен на Русь Зубрицький сформулював наступним чином: «Вірмени не раніше залишили свою вітчизну і розійшлися по світу, як між 1222 і 1235 роками, коли монголи під [керівництвом] Чингізхана розбили могутню імперію Джелаладіна і заволоділи Персією, Вірменією та Грузією. Не прийшли вони (вірмени) до нас із дружинами, дітьми та священниками як вояки, а як працюючі ремісники та підприємливі купці»²¹. Отже, Зубрицький знов нагалосив на економічних причинах міграції. Свою гіпотезу він аргументував демографічними міркуваннями. Якби вірмени прибули в якості війська, хоч би скільки їх не було вони б швидко асимілювалися через змішані шлюби або померли (адже у військові походи не беруть жінок та дітей). Вірмени, які оселилися на Русі, не асимілювались і до XVII ст. зберегли свою релігійну окремішність. Відповідно, напрашується висновок, що переселялися не вояки, а купці та ремісники (якими вірмен знали на цих землях кілька століть) разом з родинами та священниками.

Втім, критичні та логічно обгрунтовані висновки Зубрицького були проігноровані авторами кількох публікацій, що вийшли друком у 1850–1860-х роках. Гору взяв панегіричний/апологетичний підхід до історії вірменської діаспори. Це було обумовлене не тільки поширенням романтичної візії минулого, але також і соціальним замовленням.

Францішек Ксаверій Абгаро-Захаріасевич (1770–1845) (Franciszek Ksawery Abgaro-Zachariasiewicz) народився у місті Станіславі (суч. Івано-Франківськ) у родині вірменина Захаріаша Абгаровича та Гелени Асевич-Пассакас. 1795 р. Ф.К. Абгаро-Захаріасевич був висвячений на вірмено-католицького священника. 1797 р. отримав ступінь доктора теології. З 1801 р. він був професором історії церкви на теологічному факультеті Львівського університету (у 1826–1827 рр. на посаді ректора цього ж університету). 1812 р. перейшов на римо-католицький обряд.

Обіймав посади каноніка Львівської капітули (з 1816 р.), єпископа Гарновської (1835–1840 рр.) та Перемишльської (1840–1845 рр.) єпархій. Вже у похилому віці Захаріасевич використав свої лекції з історії церкви для написання праці «Відомості про вірмен у Польщі» (Львів, 1842). Однією з причин, яка могла спонукати Захаріасевича взятися за перо, ймовірно була публікація 1835 р. польського перекладу твору «Потрійний Львів» (*Leopolis triplex*) львівського патриція Юзефа-Бартоломея Зиморовича (1597–1677)²². Зиморович зобразив предків львівських вірмен у вельми негативному світлі²³. Тому, галицькі вірмени могли попросити Захаріасевича захистити їх добре ім'я. Отже, це обумовило пенегірично-апологетичний підхід Захаріасевича.

У своєму компілятивному творі Захаріасевич приділив значну увагу обставинам поселення вірмен на Русі. Дослідник поділив зібраний матеріал на кілька параграфів: «Давніше становище вірмен в Азії», «Причини, через які багато хто полишив вітчизну», «В які сторони розійшлися вірмени», «В яких місцях оселилися у давній Польщі», «Перша епоха прибуття вірмен до Польщі», «Повторне прибуття вірмен», «Вірмени у Львові», а також «Якого віросповідання тримались вірмени, які на Русь і до Польщі прийшли». Захаріасевич зазначив, що колись Вірменія була обширною країною, яка, на жаль, «відзначилась своїми поразками», потрапляючи під панування асирійців, мідійців, персів, македонян та арабів. Вірменія була полем битви у численних війнах між римлянами та парфянами, турками та персами. В епоху хрестових походів римський папа пробував опікуватись Вірменським Кілікійським королівством. Втім, Вірменія, врешті-решт, була завойована військами Чінгіз-хана, Тамерлана і османів²⁴.

Обравши на самому початку цей топос поразок і гонінь, Захаріасевич розвиває його далі: «Неволя і тяжкі поразки, яких зазнала ця країна, були незаперечною причиною, через яку значна частина вірмен полишила вітчизну і в різні країни перенесла своє мешкання. Схильність же до торгівлі, або ж потяг до заробляння могли тільки *тих* змусити до зміни свого мешкання, *хто*, позбавлений вітчизни у чужих сторонах туляючись, шукав

способів утримання». Отже, Захаріасевич виводить на перший план військово-політичні причини міграції вірмен, а не економічні. З досить численних документальних джерел XIII–XV ст. випливає, що основною причиною міграції вірмен до країн Центрально-Східної Європи були економічні, а саме участь вірменського купецтва у міжнародній торгівлі²⁵. Захаріасевич, навпаки, представляє торгівлю не як причину міграції, а як наслідок її – залишивши батьківщину через неволю, вірмени змушені були вдатися до торгівлі, щоб утримувати себе. В такий спосіб, Захаріасевич нібито виправдовує вірмен – зовсім не торгівля штовхала їх до інших країн, а війни та страждання.

За часів життя Захаріасевича чимало вірменських купців в імперії Габсбургів перетворилися на великих землевласників (переважно в таких провінціях як Галіція, Буковина²⁶ та Трансильванія²⁷). Секуляризація церковних володінь відповідно до реформ імператора Йозефа II (1780–1790) сприяла цьому процесу. Вірмени-землевласники часто отримували дворянський титул (дехто був nobilitований ще польськими королями). Нові дворяни, як це завжди буває, намагались чимскоріш позбутися згадок про нешляхетні заняття предків, до яких належала і торгівля. Відповідно, Захаріасевич будував своє оповідання з урахуванням цих настроїв, адже публікація його твору була розрахована на освічених, отже заможних читачів, що і сам він підкреслив в наступному реченні, так схарактеризувавши предків вірмен: «Втім, вони всюди знайшли притулок, і в цілому отримали вольності і привілеї, оскільки своєю підприємливістю були всюди корисні. Обмежені в заняттях приватного життя, не порушили ніде суспільного спокою, і ніколи вірності урядам не зламали»²⁸. Зазначимо, що «вольності і привілеї» традиційно сприймалися як ознаки шляхетного статусу. Наголошуючи, що предки завжди були корисні та законслухняні, попри те, що мали обмежений вибір занять після того як полишили батьківщину, Захаріасевич, цілком ймовірно, провокує в читачів альянз до численних мігрантів з Франції – аристократів, які внаслідок революції змушені були втекти, рятуючи своє життя, і вдатися до різних способів заробітку, що не відповідало їх високому соціальному статусу, але дозволяло вижити на чужині.

Підготувавши таким чином ґрунт, Захаріасевич переходить до опису власне міграції. «Вірмени до руських і польських країв без сумніву не один раз приходили. Свідченням найдавнішої дати їх приходу має бути привілей Теодора Дмитровича, як кажуть від 1062 р.» Захаріасевич зазначає, що він бачив руський оригінал цієї грамоти, який, на жаль, був втрачений в часи Львівського вірмено-католицького архієпископа Яна Якуба Шимоновича (1801–1816). Дослідник з пам'яті навів зміст грамоти і дав її опис: «без дати і підпису ... при оригіналі на шнурку висів кавалок затверділого воску, але жодного знаку розпізнати на ньому було неможливо», «був то кавалок пергаміну, на якому привілей був написаний, складений так, що у складці чи фалді літери були витерті»²⁹. Захаріасевич також навів текст латинського перекладу грамоти³⁰, вказавши, що дата – 1062 рік – є тільки в перекладі³¹ і відсутня в оригіналі. Він також розповів про спроби інтерпретації змісту грамоти та різночитання її «темних місць»: ім'я та особа князя, і назва вірмен, до яких він звертався.

Захаріасевич згадує книгу польського єзуїта Юди Тадея Крусінського (1675–1756) «Передвісник трагічного повороту історії перської війни»³². У 1705–1725 рр. Крусінський був місіонером в Персії і у своєму творі виклав історію завоювання цієї країни афганцями у 1722–1727 рр. У цій книзі він також згадав про вірмен, оскільки вони грали важливу роль у відносинах між Польщею та Персією. «Посилається на той привілей єзуїт Крусінський, однак називає цього князя Теодор Зуб Димитрович, а вірмен Choschasenses. Священик Зограб Антоніанін³³ у праці виданій у Венеції, також цього князя називає Зуб, а вірмен – Nosochasenses, яким цей привілей був даний»³⁴. Захаріасевич зазначив, що «Зуб» відсутній як в руському оригіналі грамоти, так і в латинському перекладі, внесеному до Коронної Метрики у Варшаві³⁵ (1641 р.). Захаріасевич також занотував, що «Зуб» в імені князя згадується у звіті про стан вірмено-католицької єпархії, написаному Шимоновичем до Риму від імені архієпископа Якуба Валеріана Тумановича (1783–1798), хоча попередник Тумановича – архієпископ Якуб Стефан Августиневич (1751–1783) у подібному звіті «такої приставки цьому князеві не

дав»³⁶. Захаріасевич читав копію звіту Августиновича і посилається на неї, коли перелічує вірменські колонії, але зазначає, що вона зберігалася «серед церковних актів» і була втрачена у часи архієпископа Каєтана Августина Вартересевича (1820–1831). Втім, «може в Римі в архіві Конгрегації пропаганди віри оригінал знаходиться»³⁷. Отже, Захаріасевич досить добре знав архівні матеріали Львівської вірмено-католицької єпархії.

Захаріасевич також звернувся до знавців руської мови для розшифрування загадкового слова «Choschasenses» або «Nosochasenses». Греко-католицький священник Успенської («волозької») церкви у Львові Гарбачевський вважав, що потрібно читати «носохачким вірменам (Nosochaczkim Armenom), пояснюючи цю назву так, що згадані вірмени *носили* на собі *хрести*, а оскільки хрест вірменською називається *хач* (Chacz), відповідно їх називано *носохачами* (Nosochaczami)»³⁸. Це роз'яснення вражає своєю наївністю і дуже подібне до принципів народної етимології, яка пояснює будь-що на підставі співзвучності. Ймовірно, Захаріасевич згадав цю версію тому, що вона вкладалася в рамки топосу шляхетних предків вірмен, що прибули з Близького Сходу у часи хрестових походів. Отже, «носохачі» (Nosochaczci) – це вірмени-хрестоносці. Справді, від самого початку хрестових походів між хрестоносцями та кілікійськими вірменами склалися дуже тісні стосунки. Чимало правителів хрестоносних держав уклали шлюби з вірменською аристократією. Після того, як 1375 р. мамлюки завоювали Кілікійську Вірменію, титул короля Вірменії носили королі Кіпру, які також успадкували і титул короля Єрусалиму, хоч на той час це місто вже давно було під владою сарацинів. Однак, вірмени, які у XIV–XV ст. оселялися у Львові та Кам'янці-Подільському і займалися торгівлею, навряд чи були кілікійськими аристократами, тим паче, не були вони хрестоносцями. Тим не менш, оскільки в першій половині XIX ст. нобілітованим вірменським землевласникам в Галіції та на Буковині потрібні були шляхетні предки, вигадані хрестоносці здавалися ідеальним варіантом.

Показово, що тут, як і в інших випадках, Захаріасевич не дає власної гіпотези, а лише наводить різні версії, сформульовані іншими особами. Отже, якщо читачу хочеться вірити, що він

походить від шляхетних предків, та ще й хрестоносців, він знайде це у творі Захаріасевича. Якщо ж читач скептично поставиться до версії з «носохачами», добре ім'я професора Захаріасевича не постраждає, оскільки він лише навів одну з версій, а не свою власну. Інший знавець руської мови – провінціал чернечого Василіанського ордену Міхалський, доводив, що потрібно читати «ко сохачких» (Kosochackich)³⁹, тобто «до сохачьких вірмен». Нарешті, повідомляє Захаріасевич, польський суспільний діяч Тадеуш Чацький⁴⁰ (1765–1813) зацікавився грамотою, і на його прохання архієпископ Шимонович вислав йому факсиміле. «Я чув, що пізніше цей Чацький, коли був у Львові, переглянув цей документ в оригіналі, але не визнав його автентичним»⁴¹.

Захаріасевич не вважав грамоту підробкою, втім, поставив під сумнів її датування. «Поміж синами і онуками Володимира В[еликого] жодного Теодора Дмитровича не було; а якщо вірмени, як розповідає Крусіньський, 1062 р. мали якомусь руському князеві допомагати проти поляків, було б то за часів Болеслава Сміливого⁴². Тадеуш Чацький не визнав, щоправда, цей привілей аутентичним, я [ж] не вважаю, що він був вигаданий, скоріше може з пізніших часів [походить], коли в Росії не один був князь Димітр, якого син Теодор закликав якийсь загін вірмен собі на допомогу; в оригіналі, в будь-якому разі, жодної дати не було, тільки в перекладі, здається, її було додано»⁴³. Отже, дуже обережно, Захаріасевич намагається захистити автентичність грамоти, зазначаючи, що оригінал не мав дати, а 1062 рік додано лише в латинському перекладі. Відповідно, грамота автентична, видана князем Федором/Теодором Дмитровичем, втім, не в XI ст., а пізніше⁴⁴. Захаріасевич, здається перший, спробував пояснити, яким чином в перекладі грамоти з'явилася дата 1062 р., яка є помилковою, адже в цей час на Русі не було князя Федора Дмитровича. Дослідник зробив припущення, чи не за «Вірменською ерою» наведено цю дату? «Може, відповідно до вірменського календаря, який еру свою пізніше на 553 роки починає, як нижче розповім, рік цієї дати 1062 вписаний, який відповідає 1615 р. ери від народження Христа, стосується копії, а не оригіналу»⁴⁵. Справді, відлік «Вірменської

ери» починається 552 р. від Р.Х. Це літочислення було ухвалене на церковному соборі 584 р. Втім, різниця між «Вірменською ерою» та «ерою від Різдва Христового» становить 551 р. Отже, 1062 р. за «Вірменською ерою» відповідає 1613 р. за «ерою від Різдва Христового». Не дивлячись на незначну помилку у 2 роки, якої припустився Захаріасевич, важливим є те, що він спробував раціоналізувати дивне датування 1062 р. Обидва припущення Захаріасевича були згодом розвинуті тими істориками, які вважали втрачену грамоту автентичною.

Захаріасевичу, як і його сучасникам – нобілітованим вірменським землевласникам, важливо було довести, що середньовічні вірмени-мігранти були вояками, а не купцями, оскільки війна, на відміну від торгівлі, вважалася шляхетною справою. Тому, в якості ще одного аргументу на користь цієї версії, Захаріасевич посилається на «Потрійний Львів» Ю.-Б. Зиморовича (1597–1677): «Те, що вірмени і пізніше склали якісь військові загони, здається підтверджує Зиморович у рукописній історії міста Львова, стверджуючи, що при заснуванні цього міста, князь Леон⁴⁶, вірменам, які з ним у війську соратниками були⁴⁷, визначив для замешкання північну частину [міста]»⁴⁸. Причиною міграції Захаріасевич вважав монгольське нашествя: «Загально визнано, що на початку XIII століття, багато вірмен, пригнічених поразками від Чингіз-хана, полишило вітчизну, і у різних краях шукали порятунку, з яких деякі загони були у ці краї спроваджені»⁴⁹. При цьому він зазначив, що до цієї версії також схиляється меценат і засновник львівського «Оссолінеуму» (Zakład Narodowy imienia Ossolińskich) Максиміліан Юзеф Оссолінський (1748–1826). Оссолінський, нібито, в неопублікованому рукописі «Історико-критичні відомості з історії польської літератури» писав, що «вірмени близько 1200 р. були впроваджені руськими князями», і посилався як на джерело на «історичні рукописи Львівського єзуїтського колегіуму»⁵⁰. Цікаво, що Захаріасевич не протиставляє дві версії запрошення вірмен на Русь – князем Федором Дмитровичем або князем Львом Даниловичем – як *правдиву* і *неправдиву*. «Воїнів-вірмен» могли «запросити» обидва князі – тим більше шанси і доказів шляхетного походження для вірмен – сучасників Захаріасевича.

У параграфі «Повторне прибуття вірмен» Захаріасевич у скороченому вигляді переповідає версію Крусінського про прибуття вірмен з міста Ані десь на межі XIV–XV ст.: «Згідно Крусінського, вірмени повторно мали прийти за Владислава Ягелли і Вітольда В(еликого) к(нзя) Л(итовського). Пригнічені Тамерланом, коли їх столичне місто Ані zostało зруйнованим, найкращі родини, як розповідає Крусінський, почали уходити, збройною рукою, відкриваючи собі вільний прохід, зазнали тяжкої поразки під Кам'янцем від поляків. З тих, які залишились, деякі були прийняті на службу у загони Вітольда і пізніше в Литві осіли, а інші для подальшого утримання, зайнялися торгівлею у тих краях»⁵¹. Відомо, що Тамерлан здійснив походи через землі Вірменії у 1386, 1394, 1398 та 1403 рр. (місто Ані втратило свій столичний статус 1045 р., а під кінець XIV ст. остаточно занепало). Втім, а ні Крусінський, а ні Захаріасевич не поставили питання, коли саме відбулася згадана ними «подія», чому вірмени з Ані «попрямували» до Кам'янця, чому стався їх конфлікт з поляками, і чому після цього їх взяли на службу? Попри це, обидва автори тричі підкреслили, що ці вірмени були шляхтичами і вояками: «найкращі родини», «збройною рукою», «прийняті на службу у загони». Викладена Крусінським, і використана Захаріасевичем модель, дуже нагадує, по-перше, історію з походом 1398 р. Вітовта/Вітольда на Крим, внаслідок якого великий князь переселив до Литви татар, які відтепер несли службу у його війську, і, по-друге, втечу до Литви у 1395–1396 рр. золотоординського хана Тохтамиша від Тамерлана. Обидві ці події призвели до появи «литовських татар». У XVI–XVII ст. все менше «литовських татар» були спроможні виконувати військову службу, тому все більше їх шукало заробітку у ремеслі, ізвозі, торгівлі та городництві. Отже, саме цю пояснювальну модель застосував Крусінський і повторив Захаріасевич – частину вірменських вояків взяв на службу Вітовт (якщо взяв татар, то чому не міг так само вчинити і з вірменами?), а інші «зайнялися торгівлею». Отже, знов торгівля була не причиною міграції, а її наслідком.

Певно, Захаріасевич відчував необґрунтованість цієї гіпотези, адже на відміну від XI–XIII ст. – «темних віків» історії Східної

Європи, кінець XIV ст. набагато краще забезпечений джерелами. В якості додаткового аргументу на користь побудови Крусінського Захаріасевич використав грамоту молдавського господаря Александра від 1401 р. (6909 р.), за якою господар затвердив вірменським єпископом Яна (Ованеса), який отримав цю спархію від князя Вітовта. Захаріасевич не читав цієї грамоти, а переповів її зміст близько до оригіналу. Це впливає з того, що грамота нібито була складена «волоською» (молдавською/румунською) мовою. Насправді ж, грамоту написано старо-слов'янською мовою, а Александр Добрий (1400–1432) підпорядкував вірменські парафії у Молдавському князівстві Львівському вірменському єпископу Ованесу. Участь Вітовта у цій справі Захаріасевич розглядав як можливе свідчення на користь гіпотези Крусінського.

Ймовірно, з цією ж метою Захаріасевич навів зміст газетної публікації «Повідомлення про етнографію Трансильванії», опублікованої 28 березня 1812 р. в австрійській газеті «Патріотичний листок австрійської столиці»⁵². У статті був розділ, присвячений вірменам і тому, як вони опинилися в Трансильванії: «після смерті Леона III, короля Вірменії, його молодший син Хагаф, бажаючи відібрати трон у свого брата Ошина, закликав на допомогу турків та персів, був ними підтриманий, але невдовзі від них же трону позбувся, зоставив ціле королівство на пограбування і утиски гнобителів. І в той час значна частина мешканців змушена була залишити нещасливу батьківщину; дехто до Персії, інші до Криму, а до 3000 родин до Польщі та Молдавії прийшло; внаслідок бунту, який був у Молдавії 1658 р., багато переселилося до трансильванської землі»⁵³. Автор публікації максимально спростив і перекрутив події, які відбулися після смерті короля Кілікійської Вірменії Левона III (1269–1289). Його сини – Хетум, Смбат, Горос, Костандин, Ошин – влаштували кілька міжусобиць і кожен з них встиг хоча б недовго побути королем. З них усіх Ошин був наймолодшим і правив найдовше – у 1307–1320 рр. Загадковий «Хагаф» (Hagagh в німецькому оригіналі) може бути ототожнений із Смбатом, оскільки саме він 1296 р. розпочав міжусобицю, захопивши трон і, шукаючи визнання і підтримки, відправився

до ільхана Газана (1295–1306), правителя Персії з монгольської династії Хулагуїдів. З середини XIII ст. під владою Хулагуїдів були Іран, Ірак, Вірменія та деякі інші країни, а королі Кілікії визнавали ільханів своїми сюзеренами. За деякими даними, Смба́т одружився з родичкою Газана⁵⁴. Міжусобиці сильно послабили Кілікію, і в наступні десятиліття вона стала об'єктом військових вторгнень і пограбувань з боку усіх сусідів. Як об'язно писав сучасник – венецієць Маріно Санудо (1260–1338): «Королівство Вірменія перебуває в зубах у чотирьох хижаків. З одного боку – це лев, тобто татари, яким король Вірменії платить тяжку данину, з другого – леопард, тобто султан [мамлюцького Єгипту]. З третьої сторони – вовк, тобто турки, які підбивають його владу. Четверта – змія, тобто пірати, що гризуть кістки вірмен християн». Справді, ці трагічні події спричинили міграцію частини вірмен з Кілікії у XIV ст. Цілком можливо, що деякі вірмени з Кілікії оселялися в Молдавії та Польському королівстві, втім, повідомлення про те, що «3000 родин до Польщі та Молдавії прийшло» не спирається на жодне джерело. Зрештою, автор цієї газетної публікації не зробив ніяких посилань на джерела інформації у процитованій нами частині його статті. Тим не менш, як газетна стаття, так і цитування її Захаріасевичем сприяли популяризації «3000 родин», що згадуються у творах наступних авторів, які не вважали за потрібне перевіряти інформацію на достовірність.

Параграф «Вірмени у Львові» Захаріасевич починає з поселення вірмен у цьому місті, і посилається на вже згаданий ним рукопис Зиморовича: «Від початку заснування міста Львова, яке звичайно припадає на 1270 рік по н(ародженню) хр(истовим), вірмени тут були; адже згідно історії Зиморовича, князь Лев при заснуванні того (міста), розділяючи частини між зібраними поселенцями, північну частину призначив вірменам для замешкання»⁵⁵. Втім, це не означає, що саме цю версію Захаріасевич врешті-решт визнав вірною. Він одразу ж наводить версію мхітариста Зограба, якому раніше зробив закид у некритичному ставленні до інформації: «Згідно з нотатками о.Зограба, мали тут знаходитись нагробки з датами з року 1130, 1183, 1184, 1200, 1245. Не маю про це жодної інформації, хіба в розрахунок

років закралась якась помилка, оскільки вірменська ера починається на 553 роки пізніше, ніж ми звичайно від н(ародження) хр(истового) рахуємо»⁵⁶. Захаріасевич намагається якось вийти з очевидного протиріччя, адже, якщо Львів засновано 1270 р., яким чином вірмени могли жити тут за півтора століття до заснування міста? Те, як Захаріасевич це зробив, розкриває його методи роботи: «Втім, може бути, що за князя Данила, ще перед Леоном тут було якесь поселення, або містечко, в якому також знаходились вірмени, однак документу про це ніхто не навів»⁵⁷. Отже, може бути і те, і інше, навіть якщо перше суперечить другому. Користуючись цією логікою, Захаріасевич намагається раціоналізувати інше твердження Зограба: «Давна також має бути традиція, що ще від 1183 року вірмени у Львові мали свою дерев'яну церкву. ... Читав про це повідомлення у пам'ятному записі у давньому вірменському церковному часослові. Певно, звідти ж і о.Зограб запозичив це повідомлення»⁵⁸.

Востаннє проблеми переселення вірмен Захаріасевич торкається у параграфі «Якого віросповідання тримались вірмени, які на Русь і до Польщі прийшли». Захаріасевичу важливо було переконати читача, що вірмени-мігранти були католиками, адже у попередньому параграфі він виклав офіційну точку зору Римської Церкви, що вірмени-монофізити є послідовниками ересі Євтихія і Діоскора. «Загальновідомо, що коли після зруйнування Вірменії Чингіз-ханом (Genkiskan) на початку XIII століття вірмени сюди прийшли, будучи вже через хрестові походи до єдності з костьолом римським навернені, у ті сторони прибули католиками»⁵⁹. Насправді ж, більш менш значна кількість вірмен почала визнавати унію з Римом тільки з XIV ст. У XIV–XV ст. в Польському королівстві мешкали вірмено-католики, втім їх було небагато і до кінця XV ст. вони асимілювалися з місцевими католиками. Більшість місцевих вірмен, як і в самій Вірменії, належали до Вірменської Апостольської Церкви, тобто були монофізитами. У Польському королівстві вірмени визнали унію з Римо-Католицькою церквою тільки після кількох десятиліть конфліктів (1630–1686 рр.). Так утворилася Львівська єпархія Вірмено-Католицької Церкви.

Таким чином, перші кілька параграфів твору Захаріасевича є очевидною компіляцією, чого, власне, він і не приховував.

Захаріасевич не вибудував власної гіпотези і, за деякими винятками, не спробував критично проаналізувати зібрану інформацію, але наводив все, що знайшов, фактично залишаючи читачу право самому оцінювати достовірність тих чи тих тверджень. Більшість джерел, з якими він працював задля вирішення проблеми *коли і як* вірмени оселилися на Русі, походять з XVIII – початку XIX ст. (за винятком твору Зиморовича з 1660-х років). Захаріасевич не працював з документами XIV–XV ст., що зберігались в міському архіві Львова. З іншого боку, помилкою було б вважати, що Захаріасевич лише механічно виклав знайдені ним «свідчення». Насправді, він здійснив відбір, поєднавши частинки мозаїки задля досягнення певної мети. А саме, Захаріасевич всіляко намагався переконати читача, що з Вірменії на Русь (до Польщі/Литви) переселилися вірменські аристократи та воїки, яких тяжке емігрантське життя змусило вдатися до торгівлі. Більш того, ці найдавніші переселенці були католиками, як і сучасні Захаріасевичу вірмено-католики в Австрійській Галиції, Буковині та Трансильванії. Отже, завдяки твору Захаріасевича їм немає чого соромитись – їх предки були не еретиками і купцями, а шляхетними вірменськими воїнами, з'єднаними з Римською Церквою ще у часи хрестових походів, яких з нещасливої батьківщини вигнала тяжка доля.

Як представник вірмено-католицької громади, Захаріасевич намагався у своєму творі продемонструвати шляхетне коріння предків сучасних йому галицьких вірмен. Таким чином, він намагався захистити їх від неприязного ставлення місцевої польської шляхти, яка зверхньо ставилась до нащадків вірменських купців нобілітованих Габсбургами після розділів Польщі, які, таким чином, хотіли створити собі у провінції соціальну опору та протиставити її польській аристократії. Захаріасевич дуже обережно намагався вписати історію галицьких вірмен у домінуючий в краї польський історичний наратив. У Пшездзецького та Зубрицького культурний контекст та соціальна мотивація були іншими. Пшездзецький опікувався збереженням польської історико-культурної спадщини на землях, що потрапили до складу Російської імперії. Зубрицький як русофіл неприязно ставився до спроб поляків повністю привласнити минуле Львова та Галицької Русі. Він намагався довести, що місто має довгу

історію ще до польського завоювання, а представники різних етнічних груп оселилися у Львові з економічних причин. Отже, попри різні інтенції у Пшездзецького та Зубрицького не було мотиву захищати та вихваляти предків вірмен. Також критичному ставленню Пшездзецького та Зубрицького до усталеної традиції місцевих вірмен про запрошення їх предків-воєвків руським князем сприяв й інший чинник. Обидва чиновники віддавали перевагу документальним джерелам, з якими звикли працювати на державній службі. Чиновники добре розумілися на важливості першоджерел (для доведення тих чи тих прав особливо під час судових процесів) та продукуванні фальсифікатів у старі та нові часи. До оповідальних джерел вони ставились скептично. Відповідно, у їх публікаціях не згадуються ані «грамота 1062 р.», ані «вірменське військо».

¹ Питання виникнення вірменських колоній розглянуто нами, зокрема, у наступних публікаціях: *Осіпян А.Л.* Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV в. // *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы.* – Минск, 2012. – Вып. 5. – С. 54–84; *Его же.* Монгольские завоевания и формирование армянской торговой диаспоры на юге Восточной Европы во 2-й пол. XIII – XIV вв. // *Золотоордынская цивилизация. Сборник статей.* – Казань, 2011. – Вып. 4. – С. 128–148; *Osipian A.* Practices of Integration and Segregation: Armenian Trading Diasporas and Their Interaction with the Genoese and Venetian Colonies in the Eastern Mediterranean and the Black Sea, 1289–1484 // *Georg Christ, Franz Julius Morche, Roberto Zaugg, Wolfgang Kaiser, Stefan Burkhardt et Alexander D. Beihammer (dir.). Union in Separation. Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100–1800).* – Roma, 2015. – P. 349–361.

² *Дашкевич Я.* Грамота Федора Дмитровича 1062 року (Нарис з української дипломатики) // *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР.* – 1962. – № 4 (54). – С. 9–20.

³ Обставини винайдення та використання «грамоти Федора Дмитровича» розглянуті нами у наступних публікаціях: *Осіпян О.Л.* Новий зміст старих грамот: «запрошення» вірмен на Русь князями «Данилом

Федоровичем» та «Федором Дмитровичем» (за матеріалами судових процесів 1578 та 1654 рр. у Львові) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2013. – № 22-23. – С. 517–540; *Osipian A.* The Usable Past in the Lemberg's Armenian Community Struggle for Equal Rights, 1578–1654 // *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe* / ed. by Erika Kuijpers, Judith Pollmann, Johannes Müller, Jasper van der Steen. – Leiden, Boston, 2013. – P. 27–43; *Osipian A.* Forgeries and Their Social Circulation in the Context of Historical Culture: the Usable Past as a Resource for Social Advance in Early Modern Lemberg/Lviv // *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. – 2014. – No. 1. – P. 95–134.

⁴ *Przeddziecki A.* Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. Окремі частини цього твору були опубліковані у часописі *Przyjacieli Ludu*, зокрема про виникнення міста Кам'янець-Подільського та історію кам'янецьких вірмен: *Przeddziecki A.* Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów // *Przyjacieli Ludu: czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości*. – 1841. – R. 8. – No. 3, 4.

⁵ Пшездзецький навіть пояснив читачу значення англійського слова *tourist*. *Przeddziecki A.* Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – T. 1. – S. ii.

⁶ *Op. cit.* – S. ii.

⁷ В даному випадку мова йде про середньовічних вірменських правителів, імена яких згадані в Судебнику польських вірмен, перекладеному латинською мовою та затвердженому королем Сигізмундом I 1519 р.

⁸ *Op. cit.* – S. 140–142.

⁹ *Niesiecki K.* Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi wszystkich katedr, prowincyi, y rycerstwa kleynotami ... podana. – T. 1. – Cz. 1. – Lwów, 1728. – S. 94.

¹⁰ *Przeddziecki A.* *Op. cit.* – S. 146.

¹¹ *Op. cit.* – S. 147–148.

¹² *Op. cit.* – S. 143–145.

¹³ *Op. cit.* – S. 143.

¹⁴ *Zubrzycki D.* Die Grichisch-Katholische Stavropigial-kirche in Lemberg und das mit ihr vereinigte Institut // *Neuester Archiv für Geschichte, Staatenkunde, Literatur und Kunst*. – 1830. – № 77.

¹⁵ Більше про Д. Зубрицького див.: *Куций І.* Денис Зубрицький // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип. 15: Визначні постаті

української історіографії XIX–XX ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – С. 3–34.

¹⁶ *Zubrzycki D.* Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji. – Lwów, 1836; *Зубрицький Д.И.* О славяно-русских типографиях в Галиции и Лодомерии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – Ч. XIX; *Zubrzycki D.* Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi i hierarchji cerkiewney w temże krolestwie. Z. 1: Od zaprowadzenia Chrześcianaństwa na Rusi aż do opanowania Rusi czerwoney przez Kazimierza Wielkiego od roku 988 do roku 1340. – Lwów, 1837; *Zubrzycki D.* Krytyczno-historyczna powieść minionych lat Czerwonej albo Halickiej Rusi. *Зубрицький Д.И.* Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси / Пер. О. Бодянского. – М., 1845; *Zubrzycki D.* Granice między ruskim i polskim narodem w Galicyi. – Lwów, 1849; *Зубрицький Д.И.* Границы между русскою и польскою нациями в Галиции // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т. II. – Кн. 5; *Zubrzycki D.* Historia starodawnego księstwa Halickiego w trzech tomach. *Зубрицький Д.И.* История древнего Галицко-Русского княжества в трех томах. – Львов, 1852–1855.

¹⁷ *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 273. Видано також український переклад: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварник. – Львів, 2002.

¹⁸ *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa. – S. 8.

¹⁹ *Op. cit.* – S. 337. У королівському декреті 1654 р. князь – експонент грамоти 1062 року – згаданий під ім'ям «Дмитро». Можливим поясненням може бути помилка писаря (*lapsus calami*).

²⁰ «Przywilej ten przy terazniejszym wyświetleniu historyi ruskiej śmiało za zmyślony uznać możemy». *Op. cit.* – S. 338.

²¹ *Op. cit.* – S. 338, примітка 82.

²² *Zimorowicz J.B.* Historia miasta Lwowa / Wyd. M. Piwocki i B. Kompaniewicz. – Lwów, 1835.

²³ Більше на цю тему див.: *Осіпян О.* Винайдення престижних предків у контексті світогляду міського патриціату у Львові XVII ст.: «перші німці» та «двозначні вірмени» у «Потрійному Львові» Ю.-Б. Зиморовича // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 192–229.

²⁴ *Zacharyasiewicz F.-K.* Wiadomość o Ormianach w Polsce // Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolińskich. – Lwów, 1842. – Т. 1. – С. 66–67.

²⁵ *Осіпян А.Л.* Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами

Причорноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII – первой половине XV в. // *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы.* – Вып. 5. – Минск, 2012. – С. 54–84.

²⁶ *Осінян О.Л.* Оренда вірменами земельних володінь на Буковині в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. // *Питання історії України: Збірник наукових статей.* – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С. 256–261.

²⁷ *Pál J.* Armenian Image – Armenian Identity – Assimilation of the Transylvanian Armenians in the 18th and 19th Centuries // *Agnieszka Barzczewska, Lehel Peti (eds.). Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization.* – Cluj-Napoca, 2011. – P. 13–32. *Ejusdem.* Armenian Society in 18th Century Transylvania // *Gyöngy Kovács Kiss (ed.). Studies in the History of Early Modern Transylvania.* – Boulder, Colorado, 2011. – P. 151–178.

²⁸ *Zacharyasiewicz F.-K.* Op. cit. – S. 67–68.

²⁹ Op. cit. – S. 71.

³⁰ Op. cit. – S. 71.

³¹ Op. cit. – S. 71.

³² *Krusinski J.T.* Prodrumus tragicam vertentis belli persici historiam. 2-a impressi cog. – Leopoli, 1740. – P. 124, 128. Версії Крусінського ми плануємо присвятити окреме дослідження.

³³ Ованес Зограб – чернець вірмено-католицького ордену мхітаристів, заснованого у Венеції 1717 р. Мхітаристи активно займалися дослідженням вірменської мови, літератури та історії, зокрема історії вірменської діаспори. 1791 р. о. Зограб відвідав вірменські колонії в австрійській провінції Галіція. Він зустрічався з місцевими вірмено-католицькими священиками, від яких отримував інформацію, але сприймав її некритично. На це прямо вказує Ф.К. Абгаро-Захаріасевич: «Священик Ян Зограб Антоніанін з Венеції був у Львові, я бачив його, коли ще був кліриком, а з тих вірменських священиків, хто ще зараз живий, архієпископ Стефанович був з ним ближче знайомий. Він (Ян Зограб) справді їздив по містах в Галіції та Польщі, в яких мешкали вірмени, і про які міг на той час довідатись – збирав відомості про вірмен, але сприймав їх без критики і вважав правдивими». *Zacharyasiewicz F.-K.* Op. cit. – S. 73. Зібрані Зограбом дані використав настоятель венеційських мхітаристів – архієпископ Степанос Гювер-Агонц у своїй праці «Географія чотирьох частин світу: Азії, Європи, Африки та Америки» (Венеція, 1802).

³⁴ *Zacharyasiewicz F.-K.* Op. cit. – S. 72–73.

³⁵ Op.cit. – S. 73.

³⁶ Op.cit. – S. 73.

³⁷ Op.cit. – S. 70.

³⁸ Op.cit. – S. 71–72.

³⁹ *Zacharyasiewicz F.-K.* Op. cit. – S. 72.

⁴⁰ Зокрема, перу Т. Чацького належить історична праця: *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 r. wydany.* – Warszawa 1800–1801. – Т. 1-2.

⁴¹ *Zacharyasiewicz F.-K.* Op. cit. – S. 72.

⁴² Болеслав II Сміливий польський князь (1058–1076) і король (1076–1079) на прохання великого князя київського Ізяслава Ярославича (1054–1078), одруженого з тіткою Болеслава – Гертрудою, здійснив походи на Київ у 1069 і 1077 рр., щоб допомогти Ізяславу повернути владу, втрачену внаслідок міжусобиць.

⁴³ *Zacharyasiewicz F.-K.* Op. cit. – S. 74.

⁴⁴ Справді, у XIV ст. імена Федір та Дмитро були досить популярними як серед руських, так і серед хрещених литовських князів.

⁴⁵ Op. cit. – S. 74.

⁴⁶ Тобто Лев Данилович.

⁴⁷ «*Armenis in comititio secum existentibus*». В оригіналі у Зиморовича: «*Armenis in commilitio secum existentibus*» – «вірмен, що були у його війську/дружині».

⁴⁸ Op. cit. – S. 74.

⁴⁹ Op. cit. – S. 75.

⁵⁰ Op. cit. – S. 75.

⁵¹ Op. cit. – S. 75–76.

⁵² *Beitrage zur siebenbürgischen Ethnographie // Vaterländische Blätter für österreichischen Kaiserstaat.* – Nr. 26. – 28. Marz 1812. – S. 154.

⁵³ *Zacharyasiewicz F.-K.* Op. cit. – S. 77.

⁵⁴ *History of Armenia, by Father Michael Chamich; from B. C. 2247 to the year of Christ 1780, or 1229 of the Armenian era / Trans. from the original Armenian, by Johannes Avdall.* – Calcutta, 1827. – P. 272.

⁵⁵ *Zacharyasiewicz F.-K.* Op. cit. – S. 78.

⁵⁶ Op. cit.

⁵⁷ Op. cit.

⁵⁸ Op. cit. – S. 79.

⁵⁹ Op. cit. – S. 86.

This paper examines how the issue of foundation of Armenian colonies in medieval Rus' was discussed in historical works published in 1840s by Aleksander Przędziecki, Dionizy Zubrzycki, and Franciszek Ksawery Abgaro-Zachariasiewicz. The paper compares two approaches – critical and panegyric-apologetic one – determined by various socio-cultural and political contexts. The paper investigates how these contexts influenced perception of sources – in particular of so-called «charter of 1062 by prince Fedir Dmitrovich» – as authentic or fabricated.

Keywords: *critical approach, panegyric-apologetic approach, source criticism, Armenian migration, medieval Rus'.*